

УДК 332.6;338.24

Данкевич А.Е.
*доктор економічних наук,
професор кафедри економіки підприємства
Житомирського державного технологічного університету*

РОЗВИТОК ОРЕНДНИХ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ КОРПОРАТИЗАЦІЇ

DEVELOPMENT OF THE LEASINGS LAND RELATIONS IN THE CONDITIONS OF CORPORATE DEVELOPMENT

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено стан розвитку орендних земельних відносин у сільськогосподарських підприємствах України. Проаналізовано становлення організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі економіки в умовах трансформації стосунків власності, досліджено ефективність їх господарської діяльності та запропоновано напрями підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Розкрито сутність процесів концентрації орендованих земель в агрохолдингах. Науково обґрунтовано пропозиції щодо напрямів їх подальшого удосконалення.

Ключові слова: орендні земельні відносини, земельна ділянка, орендна плата, грошова оцінка земель, інтеграція, інтеграційні процеси, агрохолдинги.

АННОТАЦИЯ

В статье исследовано состояние развития арендных земельных отношений в сельскохозяйственных предприятиях Украины. Проанализировано становление организационно-правовых форм хозяйствования в аграрном секторе экономики в условиях трансформации отношений собственности, исследована эффективность их хозяйственной деятельности и предложены направления повышения эффективности сельскохозяйственного производства. Раскрыта сущность процессов концентрации арендованных земель в агрохолдингах. Научно обоснованы предложения относительно направлений их дальнейшего усовершенствования.

Ключевые слова: арендные земельные отношения, земельный участок, арендная плата, денежная оценка земель, интеграция, интеграционные процессы, агрохолдинги.

ANNOTATION

Development of the leasings landed relations status is investigational in the agricultural enterprises of Ukraine. Becoming of legal forms of manage is analysed in agriculture in the conditions of transformation of relations of property, efficiency of their economic activity is investigational and directions of increase of efficiency of agricultural production are offered. Essence of processes of concentration of the leased earth is exposed in agrokholdings. Scientifically reasonable suggestion in relation to directions of their further improvement.

Keywords: rental land relations, land shores, land, pecuniary valuation of land, integration, integration processes, agrarian holdings.

Постановка проблеми. У результаті проведення земельної реформи у сільському господарстві створені нові господарства ринкового типу, виробництво в яких ведеться на основі оренди земель. Оренда дозволяє оптимізувати розміри землекористувань новостворених аграрних формувань, за рахунок орендної плати підвищити доходи сільського населення, збільшити надходження до місцевих бюджетів шляхом передачі в оренду земель державної і комунальної власності. Однак затяжний характер перехідного періоду ускладнює її розвиток і породжує ряд проблем,

що носять соціальний, економічний і політичний характер. Особливої актуальності дане питання набуває в контексті формування агрохолдингів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти розвитку орендних земельних відносин досліджувались вітчизняними та зарубіжними вченими. Значну увагу даній тематиці приділили відомі економісти-аграрники: Д.С. Добряк, Ш.І. Ібатуллин [6], П.Т. Саблук [2], А.Г. Мартин [5], В.Я. Месель-Веселяк, В.М. Трегобчук, М.М. Федоров [14], С.М. Плетенецька, В.Д. Яровий та ін. Заслужують на особливу увагу фундаментальні дослідження В.Г. Андрійчука [1] С.М. Дем'яненка, Ю.О. Нестерчук [7], П.А. Стецюка [10], присвячені питанням розвитку інтеграційних процесів в цілому та формуванню агрохолдингів зокрема. В дослідженнях М.Ф. Кропивка, Ю.О. Лупенка та М.Й. Маліка [5] акцентується увага на посиленні заходів із соціальної спрямованості інтегрованих структур. Проте формування ринкової економіки вимагає подальшого, поглибленого вивчення проблеми.

Мета статті полягає у проведенні аналізу стану розвитку орендних земельних відносин в новостворених підприємствах ринкового типу в цілому та агрохолдингах зокрема, розробці науково обґрунтованих пропозицій щодо напрямів їх подальшого удосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах первинного накопичення капіталу оренда є найбільш ефективним механізмом на шляху становлення нових агроформувань та їх швидкої адаптації до умов ринкової економіки. Зарубіжний та вітчизняний досвід показує, що орендне землекористування сприяє розвитку підприємницької діяльності у сільському господарстві. Орендний механізм є ефективним мотиваційним чинником, який забезпечує стабільний прибуток орендодавцю і спонукає орендаря до підвищення ефективності використання земель.

Оренда є гнучким інструментом у становленні нової структури агровиробництва та реалізації соціально-економічних програм. Оренда землі замість її купівлі забезпечує орендареві істотну економію стартових коштів, дозволяє швидше пристосуватися до коливань ринко-

вої кон'юнктури та проявити свої кращі підприємицькі риси. Орендний механізм сприяє залученню у господарський обіг ділянок, формальні чи реальні власники яких з тих чи інших причин не можуть або не бажають використовувати сільськогосподарські землі за прямим призначенням.

Характерні ознаки оренди землі: наявність договору між орендодавцем і орендарем; передача орендареві прав володіння й користування земельною ділянкою; платність володіння та користування землею (у формі орендної плати); строковість володіння й користування земельною ділянкою. Відсутність хоча б однієї із зазначених ознак у тих чи інших відносинах землекористування не дає можливості кваліфікувати їх як земельно-орендні відносини та застосувати до них законодавчі норми про оренду земель.

Розмір, форма й строки плати за оренду встановлюються за згодою сторін і відображаються у договорі. Обчислення розміру орендної плати здійснюється з урахуванням індексів інфляції, якщо інше не передбачено договором оренди. Держава законодавчо регламентує нижню її межу, яка на землях приватної власності не повинна бути меншою 3% [13]. Орендна плата може справлятися у грошовій, натуральній та відробітковій (надання послуг орендодавцю) формах.

Переломним етапом у розвитку оренди землі став Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Указом врегульовувалося питання оренди земельних часток (паїв), спрощувався порядок реєстрації договорів оренди, що дало можливість значно прискорити темпи ство-

Таблиця 1

**Динаміка землекористування сільськогосподарських підприємств
(станом на 1.04.2001–01.01.2014 рр.)**

Новостворені агроформування	Кількість підприємств			Площа угідь, тис. га		
	на 01.04.2001 р.	на 01.01.2014 р.	«+, -»	на 01.04.2001 р.	на 01.01.2014 р.	«+, -»
Господарські товариства	6641	8806	2165	11222	9010	-2212
Приватні (приватно-орендні) підприємства	3277	5690	2413	4208	3198	-1010
Акціонерні товариства	770	677	-93	1650	814	-836
Кооперативи	2845	819	-2026	4999	805	-4193
Фермерські господарства	1767	15499	13732	907	3000	2093
Інші агроформування	905	6472	5567	1003	1667	664
Всього	16205	37963	21758	23987	18493	-5495

Джерело: розраховано автором за даними Держгеокадастру України

Таблиця 2

Укладання договорів оренди та орендна плата за землі у сільському господарстві

Показник	Україна		
	2000	2014	«+,-»
Питома вага укладених договорів оренди за суб'єктами, %			
З підпр., де отримано земельний пай	85,2	34	-51,2
З фермерськими господарствами	4,3	14,4	10,1
З іншими суб'єктами	10,5	51,7	41,2
Питома вага договорів оренди за строками їх дії, %			
На 1–3 роки	45,7	3,1	-42,6
На 4–5 років	41,2	35,5	-5,7
На 6–10 років	11,3	46,4	35,1
Понад 10 років	1,8	15	13,2
Плата за оренду земельних ділянок і земельних часток (паїв)			
Загальна сума виплат, згідно з укладеними договорами оренди, млн. грн.	1589,3	11373,4	9784,1
З них за формами орендної плати, %:			
грошова	13,9	41,6	27,7
натуральна (с.-г. продукцією)	77,4	55,7	-21,7
відробіткова	8,7	2,6	-6,1
Плата за 1 га на рік, грн.	73,6	663,8	590,2
Фактично виплачено з початку року, %	65,7	81	15,3

Джерело: розраховано автором за даними Держгеокадастру України

рення нових агроформувань, заснованих на базі приватної власності на землю. Відповідно до його положень, починаючи з 2000 р. сільськогосподарські підприємства відображають площі орендованих земель у обліку, а орендну плату – у собівартості сільськогосподарської продукції. Земельний кодекс 2001 р. закріпив положення цього Указу Президента і сприяв подальшим позитивним зрушенням [12].

Протягом 13 років розвитку агропромислового комплексу відбулося зменшення площі угідь в обробітку на 5,5 млн. га. Кількість господарюючих суб'єктів збільшилась майже на 22 тис. підприємств, основним чином завдяки створенню 14 тис. нових фермерських господарств та 5,5 тис. інших формувань. За площею землекористування продовжують домінувати господарські товариства, питома вага яких складає 49%, та фермерські господарства, які за цей час зуміли розширити свої землеволодіння практично в три рази. До значних падінь слід віднести негативну динаміку по кооперативах, які за кількістю зменшились майже в три рази, а за площею – в шість разів (табл. 1).

Починаючи з 2000 р. орендні земельні відносини зайняли домінуючу позицію у сільськогосподарському виробництві, а орендна плата стала додатковим важелем соціальної підтримки на селі. Понад 5,2 млн. селян реалізують своє право на землю через орендні відносини. Орендодавці втратили довіру до підприємств, де отримали земельні частки паї, і укладають договори оренди з іншими суб'єктами (агрохолдингами) та фермерськими господарствами, питома вага яких у загальній структурі договорів зросла на 41% та 14% відповідно (табл. 2).

У структурі договорів оренди питома вага довгострокової оренди терміном понад шість років зросла до 61%. Короткострокова оренда терміном до трьох років практично звелась до мінімуму і становить лише 3%. Розмір орендної плати у 2014 р. порівняно з 2000 р. збільшився в гривневому еквіваленті майже в дев'ять разів у доларовому – в три рази і склав в середньому 663 грн., або 42 \$/га. Наявність у потенційних орендодавців підсобних господарств зумовлює домінування натуральної (с.-г. продукцією) орендної плати, питома вага якої становить 56%.

Вивчення експертних оцінок показує, що в Україні функціонує понад 100 великих холдингів, більшість з яких не виділені в окремих бізнес. Становлення агрохолдингів відбувається еволюційно, проте в досить короткі терміни, що призводить до посилення соціальної напруги в сільській місцевості. З різних причин, повністю чи частково, в перший рік не всі агрохолдинги розпочинають виробничу діяльність на орендованих землях. Технічне переоснащення виробництва супроводжується оптимізацією штатної чисельності працюючих. При цьому не завжди достатня увага приділяється соціальному фактору – адаптації працівників, які звільняються,

індивідуальному підходу щодо можливого їх працевлаштування на інші посади. Для агрохолдингів пріоритетом є отримання економічного ефекту – прибутку, для суспільства ж – забезпечення моральних і матеріальних благ місцевої громади. Ефективність конкретно взятого підприємства і суспільне благо завжди знаходяться в протистоянні. За нинішніх умов потреби суспільства на реалізацію соціальних питань значно перевищують надходження від податкових платежів, що сплачують підприємства. Аналіз вказує на незадовільний стан соціального розвитку сільських територій, для якого нині характерна не лише глибока демографічна криза, занепад соціальної інфраструктури та «вимирання» населених пунктів, а й відсутність мотивації до праці і високий рівень безробіття, що супроводжується відтоком трудових ресурсів.

За підрахунками експертів, в 2014 р. агрохолдинги на умовах оренди використовували 5,6 млн. га, або близько 27% у загальному землекористуванні с.-г. підприємств [9]. Серед них слід виділити першу трійку, на яку приходиться 1,5 млн. га: «Ukr Land Farming» – 653 тис. га землі, «Агропросперіс» – 430 тис. га, «Кернел» – 390 тис. га.

Процес концентрації земель відбувається в декілька етапів:

I – формування агрохолдингів в межах 100 тис. га за рахунок зменшення кількості «самостійних» малих і середніх сільськогосподарських підприємств;

II – гіперагрохолдинги («Ukr Land Farming», «Агропросперіс», «Кернел») – перерозподіл земель характеризується переуступкою корпоративних прав агрохолдингів та сільськогосподарських підприємств. «Ukr Land Farming» поглинув п'ять агрохолдингів: «Райз» – 180 тис. га, «Дакор Агро Холдинг» – 106 тис. га, «Агро-Альфа» – 80 тис. га, «Valinor» – 123 тис. га, «Робуста-Агро-Інвест» – 44 тис. га. Ще близько 120 тис. га він зібрав, купуючи невеликі сільгоспідприємства [4]. «Кернел» поглинув чотири великих агрокомпанії: «Стіомі-Холдинг» – 79,2 тис. га, «Енселко» – 29,3 тис. га, «Укррос» – 120 тис. га, «Дружба Нова» – 100 тис. га [9].

III – транснаціональні компанії – придбання акцій гіперхолдингів і агрохолдингів (в 2014 р. «Cargill» купив 5% акцій «Ukr Land Farming») [11].

Дослідники наводять різну вартість переуступки прав оренди. «Якщо у докризовий період для взяття в оренду одного гектара ріллі агрохолдинги витрачали \$450–500, а в окремих випадках і до \$700, то з початком світової фінансової кризи ці витрати знизились до \$100–150» [10].

Аналіз даних, наведених в таблиці 3, підтверджує тезис, що найбільш ефективними є агрохолдинги із площею до 100 тис. га. У разі збільшення площі «економіка масштабу почи-

нає працювати у зворотний бік, і ефективність компанії знижується» [9].

Таблиця 3
Ефективність використання орендованих земель в 20 найуспішніших агрохолдингах України за 2014 р.

№	Назва компанії	Площа орендованих земель, тис. га	ЕВІТДА в рослинництві \$/гектар земель
1	Сварог Вест Груп	80	700
2	Grain Alliance	50	560
3	Агроспецсервіс	41	520
4	Чиста криниця	50	500
5	Індустріальна молочна компанія	137	420
6	Вінницька агро-промислова група	43	347
7	Trigon Agri	49	336
8	Ukr Land Farming	653	311
9	Агрейн	130	300
10	Росток-Холдинг	60	297
11	Agro Generation & Harmelia	120	244
12	Укрпромінвест-Агро	122	237
13	Агропросперіс	430	231
14	Миронівський хлібопродукт	380	231
15	Нібулон	82	225
16	KSGAgro	94	200
17	АПК Інвест	41	190
18	Українські аграрні інвестиції	234	179
19	Агро Інвест Україна	30	156
20	Астарта	245	124
	Всього по 20 агрохолдингах	3071	297

Джерело: розраховано автором за даними [9]

Розмір орендної плати визначається, виходячи з нормативної грошової оцінки земель, і регламентується указами Президента України. Грошова оцінка 1 га с-г. ріллі по Україні становить 25 773 грн. Загальна сума виплат за договорами оренди у 2014 р. досягла 11,3 млрд. грн., а середній розмір орендної плати за рік – 663 грн., або близько 40\$ за 1 га. Для порівняння, в США американська компанія «Агропросперіс», що орендує в Україні 430 тис. га земель, заплатила б за оренду близько 195\$/га, у країнах Європейського Союзу в середньому – 100 \$/га, в т. ч. в Німеччині – близько 250\$/га [6]. Крім цього, в Україні орендарі мають можливість уникати сплати орендної плати по невитребуваних паях, частка яких, за нашими дослідженнями, може досягати 9% у структурі землекористування і з роками має тенденцію до збільшення, зважаючи на відсутність спадкоємців у значної частини орендодавців [8].

Переважає більшість агрохолдингів сплачує орендну плату на законодавчо регламентованому рівні. В той же час є випадки, коли дані платежі проводились в межах 8% від нормативної грошової оцінки земель. В значній мірі це обумовлено завершенням першого етапу концентрації земель та посиленням конкуренції на ринку переуступки прав оренди земель між гіперагрохолдингами.

У процесі дослідження виділено фактори, що формують специфіку розвитку орендних земельних відносин. Умовно їх можна поділити на три групи: природні, організаційні та економічні. Природні – викликані якісними властивостями ґрунтів і специфікою природних умов регіону. Організаційні – пов'язані із затяжним характером перехідного періоду, за якого «було знехтуване значення землі як ресурсу територіального розвитку продуктивних сил та базисного компоненту довкілля» [5]. Як наслідок, відбулося формування середовища, в якому «селяни опинилися в умовах неспроможності обробити та економічно ефективно використати свою власність» [6], а орендарі отримали можливість максимізувати прибуток через механізми концентрації земель та впровадження інновацій у виробництво. Значною мірою цьому сприяє корупція та відсутність дієвих механізмів державного та громадського моніторингу формування орендних земельних відносин й належного контролю раціонального використання земель. Економічні – недооцінка вартості оренди землі, відсутність економічних важелів підтримки вітчизняного дрібного та середнього товаровиробника (цінової, протекціоністської, кредитної, дотаційної політики, інвестицій у інфраструктурні проекти). За таких умов вижити зможуть лише великі компанії. Мотивуючим фактором для агрохолдингів є можливість взяти землю за 40 \$/га та переуступити її на внутрішньому ринку за 100–450 \$/га або продати акції компанії за 1000–1500 \$/га [8–10].

Незважаючи на ефективність агрохолдингів (табл. 3), дослідження показують, що ряд компаній, таких як ТОВ «Українські аграрні інвестиції», ПАТ «Агро регіон» з різних причин повністю чи частково у перший рік не розпочали виробничу діяльність на орендованих землях. У значній мірі це зумовлено: виробничими проблемами, зважаючи на переважно рослинницький напрям господарської спеціалізації холдингів; економічними – пов'язаними із розширенням територій з метою покращення капіталізації компанії й недопущення конкурентів в умовах заниженої вартості земель та позитивних тенденцій на світових ринках продовольчих товарів; комерційними – закріпленням на ринках оренди земель та очікуваннями, пов'язаними з відміною мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення.

Державна позиція у питанні ефективного використання земель сільськогосподарського

призначення має бути спрямована на встановлення законодавчої норми штрафних санкцій за невикористання земель. Корисним при цьому є історичний досвід Стародавнього Вавилону, зокрема дослідження законів Хаммурапі, згідно з якими у разі необробітку поля протягом року закон змушував орендаря сплатити власнику орендну плату на рівні 33–50% від урожаю та провести основний обробіток на цьому полі.

Важливою характеристикою орендних земельних відносин є їхня соціально-економічна спрямованість. У результаті демонополізації земель у селян і місцевих бюджетів з'явилося нове джерело доходів у вигляді орендної плати. У структурі доходів домогосподарств орендна плата поки що займає незначну частину – 2%. Дохід від оренди становить до 5% доходів сільських рад. Однією з основних причин недоотримання місцевими бюджетами додаткових коштів є реєстрація орендарів за місцем реєстрації підприємства, а це в переважній більшості обласні центри.

Подальший розвиток орендних земельних відносин має бути спрямований на захист прав орендодавців. Результати соціологічних опитувань показують, що необізнаність населення стосовно своїх прав є однією із основних причин невиконання орендарями договірних зобов'язань та нав'язування своїх правил гри. У зв'язку з цим необхідно активізувати роботу центрів юридичної допомоги та консалтингових служб, створювати спілки власників земельних паїв як суб'єкта ринку права оренди землі. З метою усунення таких негативних явищ, як: завищення цін на реалізовану в рахунок орендної плати продукцію, надані послуги, неврахування індексації нормативної грошової оцінки земель.

Важливою ланкою сприятливих орендних відносин є регулярне проведення спостережень за якістю ґрунтів орендованих земель через агрохімічне обстеження, яке має проводитись на початку і по закінченні терміну оренди. Характеристика якісного стану земельної ділянки має стати обов'язковою умовою договору оренди. Актуальність даної тези обумовлена штучним зменшенням культур у сівознах та переходом аграріїв на монокультури й орієнтацією тільки на рослинництво. Це дозволить достовірно визначити стан використання земель, підвищити відповідальність сторін за ефективне їх використання, передбачити відповідні компенсації. Проте, як показує дослідження, такі обстеження в даний час не проводяться, а норми законів та указів стосовно паспортизації здебільшого мають декларативний характер.

Для удосконалення орендних земельних відносин основну увагу слід зосередити на:

- налагодженні ефективного державного та громадського моніторингу реалізації громадянами їх прав власності та виконанні господарюючими суб'єктами договірних зобов'язань;

- всебічному захисті й гарантуванні прав селян-орендодавців шляхом покращання їх правової обізнаності, застосуванні дійових механізмів відповідальності за недотримання орендарями умов договорів оренди;

- підвищенні розміру орендних платежів через тісну співпрацю між власниками, органами місцевого самоврядування й орендарями шляхом створення спеціальної комісії, яка буде присутня як при передачі в оренду земельної ділянки, так і при прийомі її від орендаря після закінчення строку оренди;

- збільшенні надходжень до місцевих бюджетів за рахунок передачі невитребуваних паїв у розпорядження місцевих громад, реєстрації орендаря за місцем виробничої діяльності або в протилежному разі законодавчо врегулювати запровадження додаткового податку на майно в розмірі 0,5–1% від вартості активів агрохолдингу на даній території;

- розгляді можливості диференціації взаємостосунків з орендарями з огляду на зарубіжний досвід, де існують різні способи взаємовідносин між власниками та орендарями: оренда на основі трудової участі; для ведення тваринництва; на основі пайової участі в урожаї; на основі участі у чистому доході;

- подальшому ефективному розвитку агропромисловства, що потребує значних коштів у вигляді середньо- та довгострокових кредитів. Одним із шляхів їх отримання є запровадження механізму застави права оренди землі. Об'єктом застави може бути право оренди, яке належить орендареві згідно з договором оренди і яке в даний час широко використовується при переуступці корпоративних прав;

- формуванні нової та удосконаленні існуючої бази земельного законодавства.

Висновки. Світові тенденції та внутрішній потенціал дозволяють Україні реалізувати свої можливості як аграрної країни і в найближчій перспективі стати одним із провідних експортерів на продовольчому ринку та виробляти близько 80 млн. т зерна в рік.

Перспективою орендних земельних відносин має стати запровадження сталого землекористування, повноцінне функціонування єдиної системи моніторингу земельно-орендних відносин, адекватне економічному зростанню підвищення орендної плати, подовження термінів договорів оренди, розвитку суборенди, формування умов для раціонального використання земель та їх охорони. Доречним є впровадження моделі середньо- та довгострокової оренди з подальшим переукладанням угоди, успадкуванням права чи викупом землі. За умови відміни мораторію та впровадження купівлі-продажу земель доцільним є застосування шкали мотивів і обмежень щодо їхнього перепродажу. Впровадження запропонованих заходів у практику роботи сільськогосподарських підприємств дозволить залучити інвестиції в сільськогосподарське виробництво та розвивати його на інноваційній основі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Андрійчук В.Г. Проблемні аспекти регулювання функціонування агропромислових компаній / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2014. – № 2. – С. 5–21.
2. Агропромисловий комплекс в системі зовнішньоекономічної діяльності України / П.Т. Саблук, А.А. Фесина, В.І. Власов [та ін.] – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 242 с.
3. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про оренду землі» // Землепорядний вісник. – 2003. – № 4. – С. 36–42.
4. Империя Бахматука поглощает сразу 40 украинских предприятий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gupor.info/news-ekonomika/2013/09/06/imperiya-bahmatyuka-pogloshaet-srazu-40-ukrainskih/>.
5. Мартин А.Г. Стан земельних відносин як стримуючий фактор розвитку продуктивних сил України / А.Г. Мартин, Т.О. Євсюков // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 20 березня 2009 р.): у 3-х ч. Ч. 3. – К.: РВПС України НАН України. – 2009. – С. 289–292.
6. Механізми управління земельними відносинами в контексті забезпечення сталого розвитку / Ш.І. Ібатуллін, О.В. Степенко, О.В. Сакаль [та ін.]. – К.: Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАНУ, 2012. – 52 с.
7. Нестерчук Ю.О. Інтеграційні процеси в аграрно-промисловому виробництві: [монографія] / Ю.О. Нестерчук. – Умань: Видавець Сочінський, 2009. – 372 с.
8. Розвиток аграрних холдингових формувань та заходи з посилення соціальної спрямованості їхньої діяльності / Ю.О. Лупенко, М.Ф. Кропивко, М.Й. Малік [та ін.]; за ред. М.Ф. Кропивка. – К.: Інститут аграрної економіки, 2013. – 50 с.
9. Рейтинг 20 найефективніших агрокомпаній України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.svb.org.ua/news/geiting-20-naiefektivnishikh-agrokompanii-ukraini.
10. Стецюк П.А. Передумови та можливості розвитку інтегрованих формувань: фінансовий аспект / П.А. Стецюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ua/doc.html?docId=1094560>.
11. Сделка Cargill с Ukr land farming говорит об улучшении инвестклимата в агросекторе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://economics.lb.ua/business/2014/01/14/251626_sdelka_cargill_ukrlandfarming.
12. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискореного реформування аграрного сектору економіки» // Урядовий кур'єр. – 1999. – 8 грудня.
13. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян-власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)» // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 30.
14. Федоров М. М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві / Федоров М. М. – К.: ІАЕ, 1998. – 263 с.